MADANIY-SPETSIFIK KONSEPTLARNING TA’RIFI VA XISLATLARI

Xolmuhammedova O‘g‘iloy O‘tkirjon qizi
+998958381003
mamirjonova0303@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22856503

Annotatsiya. Ushbu tezis madaniy-spetsifik konseptlarning ta’rifi, tarkibiy qatlamlari va lingvomadaniy mexanizmlarini aniqlashga bag‘ishlanadi. Tadqiqotda konsept nazariyasi, semantik tahlil, kognitiv modellashtirish hamda korpusga tayanuvchi kuzatuv usullari uyg‘unlashtirildi. Ilmiy yangilik sifatida madaniy belgililikning indikatorlari, milliy-kollektiv tajriba va til birliklari o‘rtasidagi bog‘liqlik hamda tarjimada ekvivalentlikning amaliy mezonlari tizimlashtiriladi.

Аннотация. Настоящий тезис посвящён определению и характеристикам культурно-специфических концептов, их структуре и лингвокультурным механизмам актуализации. Используются методы концептуального анализа, семантической интерпретации, когнитивного моделирования и корпусного наблюдения. Научная новизна заключается в систематизации индикаторов культурной маркированности, описании связи коллективного опыта с языковыми единицами и формулировании прикладных критериев эквивалентности при переводе.

Annotation. This thesis examines the definition and key properties of culture-specific concepts, focusing on their internal structure and linguocultural activation mechanisms. The study integrates conceptual analysis, semantic interpretation, cognitive modeling, and corpus-informed observation. Scientific novelty lies in systematizing indicators of cultural markedness, clarifying links between collective experience and linguistic units, and proposing applied criteria for translation equivalence and intercultural interpretation.

Kalit so‘zlar: madaniy-spetsifik konsept; lingvomadaniyat; kognitiv semantika; milliy obraz; ekvivalentlik; konseptual metafora; diskurs.

Ключевые слова: культурно-специфический концепт; лингвокультура; когнитивная семантика; национальный образ; эквивалентность; концептуальная метафора; дискурс.

Keywords: culture-specific concept; linguoculture; cognitive semantics; national imagery; equivalence; conceptual metaphor; discourse.

Madaniy-spetsifik konsept deganda muayyan jamiyatning tarixiy tajribasi, qadriyatlari va kundalik amaliyoti bilan bevosita bog‘langan, til orqali barqaror nomlanadigan va tafakkurda prototiplar tizimi sifatida yashaydigan kognitiv birlik tushuniladi. Bu ta’rifning mexanizmi shundan iboratki, konsept avvalo real hayotiy tajribadan kelib chiqadigan “mazmun yadrosi”ni shakllantiradi, keyin esa leksik birlik, frazeologizm, paremiya va diskursiy qoliplar orqali til tizimiga joylashadi. Masalan, o‘zbek tilida “mehmon”, “mehmondo‘stlik” atrofida uyushgan tasavvurlar nafaqat lug‘aviy ma’noni, balki muomala etiketi, uy-joy makoni, dasturxon va hurmat iyerarxiyasini ham qamrab oladi. Korpus va matn kuzatuvlarida bunday birliklarning uchrash chastotasi nisbatan yuqori bo‘lib, ijtimoiy mavzudagi matnlarda “mehmon” komponenti ishtirok etgan birikmalar ko‘plab kontekstlarda pragmatik signallar

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

sifatida xizmat qilishi qayd etiladi; amaliy kuzatuvlarda bunday birliklar kundalik nutqda muntazam aktivlashgani statistik jihatdan ko‘rinadi. Ilmiy izoh sifatida, kognitiv lingvistika konseptni “bilimlar paketi” deb talqin qiladi va uning madaniy belgililigi kollektiv xotira hamda baholash kategoriyalarining tilga proyeksiyasi orqali mustahkamlanishini ko‘rsatadi [1; 3].

Madaniy-spetsifik konseptlarning asosiy xislatlaridan biri madaniy belgililik, ya’ni konsept mazmunining umuminsonga xos komponentlari bilan birga faqat ma’lum lingvomadaniy muhitga xos semantik-pragmatik qatlamlarni saqlashidir. Mexanizm nuqtayi nazaridan bu belgililik “konnotativ maydon”ning kengayishi orqali yuz beradi: denotativ ma’no barqaror qoladi, ammo baholash, etik normalar, ritual va ramziy belgilar qo‘shimcha qatlam sifatida yopishadi. Masalan, “non” leksemasi ko‘plab tillarda oziq-ovqatni bildirsa-da, o‘zbek muhitida u muqaddaslashtirilgan mehnat va rizq ramzi sifatida ko‘tarilib, “nonni uvol qilma” kabi normativ ifodalar orqali etik me’yorni mustahkamlaydi. Til materialida bunday birliklar bilan bog‘liq frazeologik va paremiologik shakllarning ko‘pligi konseptning madaniy markaziyligini ko‘rsatadi; kuzatuvlar asosida bir konsept atrofida o‘nlab barqaror birikmalar paydo bo‘lishi uning kollektiv ongda “yuqori zichlik”ka ega ekanini bildiradi. Ilmiy izoh sifatida, lingvomadaniyatshunoslik konnotatsiyani shaxsiy emotsiya emas, balki ijtimoiy me’yor va qadriyatlarning til birligida kodlanishi deb izohlaydi, shu bois madaniy-spetsifik konseptlar interpretatsiyasida pragmatika va aksiologiya muhim bo‘ladi [2].

Ikkinchi muhim xususiyat tarixiy qatlamlilik bo‘lib, konsept mazmuni turli davr tajribalarini ketma-ket singdirgan holda ko‘p qatlamli tuzilma hosil qiladi. Mexanizm shunday ishlaydiki, avvalgi davrga oid semantik elementlar to‘liq yo‘qolmaydi, balki yangi ijtimoiy sharoitda qayta talqin qilinib, periferiyaga suriladi yoki metaforik funksiyada yashashda davom etadi. Masalan, “karvon” konsepti tarixan savdo yo‘llari va ko‘chmanchi-harakatchan turmush bilan bog‘langan bo‘lsa, bugungi matnlarda u ko‘pincha “karvon-ketma-ket” kabi ko‘chma ma’noda jarayon uzluksizligini ifodalaydi. Tarixiy-lisoniy manbalarda qadimgi turkiy qatlamdan meros bo‘lgan ayrim obrazlar zamonaviy publitsistikada ham uchrashi kuzatiladi; bunday davomiylik fakt sifatida konseptual xotiraning barqarorligini bildiradi. Ilmiy izohda diaxron semantika konseptni faqat “bugungi ma’no” bilan cheklamasdan, uning evolyutsion trayektoriyasini tiklash kerakligini ta’kidlaydi, chunki madaniy-spetsifiklik ko‘pincha aynan tarixiy qatlamlarda eng kuchli namoyon bo‘ladi [4].

Madaniy-spetsifik konseptlarning uchinchi xislati iyerarxik tuzilish bo‘lib, u yadro, yaqin periferiya va uzoq periferiya qismlaridan tarkib topadi. Mexanizmga ko‘ra, yadroda universal va tez-tez aktivlashadigan belgilar jamlanadi, periferiya esa diskursga bog‘liq, situativ va individual tajriba bilan boyiydigan komponentlardan tuziladi. Masalan, “or-nomus” konsepti yadrosida shaxsiy sha’n va ijtimoiy baho o‘qi tursa, periferiya qatlamida turli muomala holatlari, kinoya, ishora va nutqiy tabu bilan bog‘liq nozik pragmatikalar joylashadi. Matn tahlilida yadro belgilar odatda aniq leksemalar bilan ifodalanadi, periferiya esa ko‘proq kontekst va presuppozitsiya orqali anglashiladi; shu bois interpretatsiyada “bevosita aytilgan” va “nazarda tutilgan” mazmun nisbatini ajratish zarur bo‘ladi. Statistik nuqtayi nazardan, yadro birliklar ko‘proq takrorlanadi, periferiya komponentlar esa kamroq uchrab, ammo yuqori ekspressivlik beradi; bu nisbat korpuslarda kollokatsiya kuchi orqali o‘lchanishi mumkin. Ilmiy izoh sifatida, konseptual tarmoq modeli iyerarxiyani tugunlar va bog‘lanishlar ko‘rinishida tasvirlaydi, bunda markaziy tugunlar madaniy identifikatsiya uchun tayanch rol o‘ynaydi [1].

Madaniy-spetsifik konseptlarni aniqlashda indikatorlar majmuasi muhim bo‘lib, indikator deganda konseptning madaniy belgililigini empirik ko‘rsatadigan lisoniy va diskursiy belgilar nazarda tutiladi. Mexanizm shundan iboratki, indikatorlar ko‘pincha barqaror birikmalar, marosimiy leksika, etiket formulalari, tabu va evfemizmlar, shuningdek, milliy realiyalar nomlari orqali signal beradi. Masalan, “dasturxon”, “to‘y”, “hashar” kabi birliklar nafaqat predmet yoki tadbirni, balki hamkorlik, saxovat,

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ijtimoiy rollar va taom taqsimoti kabi kodlarni ham “ichida” olib yuradi. Empirik kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, realiya birliklari tarjimada eng ko‘p izoh talab qiladigan elementlar sirasiga kiradi va amaliy tarjima tajribasida bunday birliklarning sezilarli qismi transliteratsiya, izohli tarjima yoki funksional analog orqali beriladi; bu holat madaniy-spetsifiklikning amaliy “qarshilik darajasi” borligini bildiradi. Ilmiy izohda, bunday indikatorlar konseptni faqat semantika bilan emas, balki sotsiolingvistik sharoit, kommunikativ norma va janr bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini asoslaydi [3; 5].

Madaniy-spetsifik konseptlarni modellashtirishda konseptual metafora va metonimiya mexanizmlari alohida o‘rin tutadi, chunki ko‘plab milliy obrazlar aynan ko‘chma ma’no orqali barqarorlashadi. Mexanizmga ko‘ra, abstrakt qadriyatlar konkret tajriba sohalari orqali tushuntiriladi, masalan “hayot yo‘l”, “qadr tog‘” kabi sxemalar ongda makoniy obrazlar bilan mustahkamlanadi. O‘zbek nutqida “ko‘ngil” konsepti ko‘pincha idish yoki makon sifatida tasvirlanib, “ko‘ngli to‘ldi”, “ko‘ngli keng” kabi birikmalar orqali emotsional holat va axloqiy bahoni bir vaqtda uzatadi. Bunday metaforik modellarning takrorlanishi ularning kollektiv darajada qabul qilinganini ko‘rsatadi; tilshunoslikda metafora zichligi ma’lum tematik maydonlarda yuqori bo‘lishi konseptning madaniy markazga yaqinligini ko‘rsatadigan statistik dalil sifatida olinadi. Ilmiy izohda, kognitiv metafora nazariyasi metaforani bezak emas, balki tafakkurni tashkil qiluvchi mexanizm deb qaraydi, shuning uchun madaniy-spetsifik konseptlar ko‘pincha “metaforik skelet” orqali avloddan avlodga o‘tadi [6].

Madaniy-spetsifik konseptlarning tarjima va madaniyatlararo muloqotdagi xususiyati ekvivalentlik muammosi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ekvivalentlik deganda ma’no, funksiya va pragmatik ta’sirning qiyosiy mosligi tushuniladi. Mexanizm shunday: agar qabul qiluvchi madaniyatda shu konseptga yaqin prototip mavjud bo‘lsa, funksional analog tanlanadi; agar prototip yo‘q bo‘lsa, transliteratsiya va izoh birgalikda qo‘llanib, konnotativ qatlam qisman kompensatsiya qilinadi. Masalan, “hashar”ni oddiy “voluntary work” deb berish denotatsiyani anglatishi mumkin, biroq jamoa birdamligi, mahalla instituti va ijtimoiy majburiyat ohangini to‘liq qamrab olmaydi, shu bois izohli tarjima ko‘proq axborot beradi. Amaliy tajribada realiya va etnografik birliklar bilan ishlaganda tarjimonlar ko‘pincha bir nechta strategiyani birlashtiradi; sifat nazoratida esa o‘quvchi tushunishi va matn tabiiyligi o‘rtasidagi muvozanat asosiy mezon bo‘lib, bu mezonlar tarjima tadqiqotlarida qayta-qayta sinovdan o‘tgan. Ilmiy izoh sifatida, ekvivalentlikning “ko‘p qatlamli” modeli faqat lug‘aviy moslik bilan cheklanmay, diskursiy rol, baholash va madaniy skriptlarni ham hisobga olishni talab qiladi [5; 7].

Madaniy-spetsifik konseptlarning empirik tahlilida jadval ko‘rinishida qiyosiy model berish konsept belgilari va indikatorlarini aniqroq ko‘rsatadi. Ta’rifiy jihatdan jadval konseptning yadro belgisi, til birliklari, diskursiy funksiyasi va tarjima strategiyasini bir vaqtning o‘zida ko‘rishga yordam beradigan strukturadir. Mexanizm shundan iboratki, har bir konsept bo‘yicha minimal to‘plam tanlanadi, so‘ng uning semantik yuki, tipik kollokatsiyalari va pragmatik vazifasi qatorlarga ajratilib, qiyosiy tahlil osonlashadi. Masalan, quyidagi jadvalda “mehmondo‘stlik”, “non”, “hashar” konseptlari bo‘yicha qisqa model beriladi va ularning tarjimada turlicha yondashuv talab qilishi ko‘rsatiladi. Statistik izoh sifatida, bunday jadvallar keyingi bosqichda korpusdan olingan chastota va kollokatsiya ko‘rsatkichlari bilan to‘ldirilsa, natija ishonchliligi ortadi va tahlil qayta tekshiriladigan bo‘ladi. Ilmiy izohda, strukturaviy taqdimot konseptologik tadqiqotlarda operatsionallikni kuchaytiradi, ya’ni nazariy tushunchalarni amaliy mezonlarga aylantiradi [1; 2].

Madaniy-spetsifik konseptlarning lingvistik ifodasida kimyoviy formulalarga o‘xshash shartli modellashtirish ham qo‘llanishi mumkin, chunki murakkab mazmun ko‘pincha bir nechta komponentlarning “yig‘indisi” sifatida ishlaydi. Ta’rifiy ma’noda bunday formula konseptning tarkibiy qismlarini qisqa ko‘rsatadigan semiotik yozuv bo‘lib, u ilmiy tahlilni ixchamlashtiradi. Mexanizmga ko‘ra, konsept C quyidagi kabi komponentlardan tuziladi: C = D + K + P, bu yerda D denotatsiya, K

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

konnotatsiya, P pragmatik skriptlar majmui; ayrim hollarda tarixiy qatlam H ham qo‘shilib, C = D + K + P + H ko‘rinishi yuzaga keladi. Masalan, “non” konseptida D oziq-ovqat, K rizq va muqaddaslik, P tabu va muomala qoidalari, H esa agrar turmush va qadimiy e’tiqodiy qoliplar bilan bog‘langan xotira elementlaridan iborat bo‘lishi mumkin. Ilmiy-amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, tarjimada ko‘pincha D qatlami oson ko‘chadi, K va P qatlamlari esa ko‘proq yo‘qotishga uchraydi; shuning uchun sifatli tarjimada izoh yoki kontekstual qayta qurish zarur bo‘ladi. Ilmiy izoh sifatida, bunday formalizatsiya matematik aniq o‘lchov bermasa-da, konseptning ko‘pkomponentli tabiati va yo‘qotish nuqtalarini metodik jihatdan aniq ko‘rsatib beradi [6; 7].

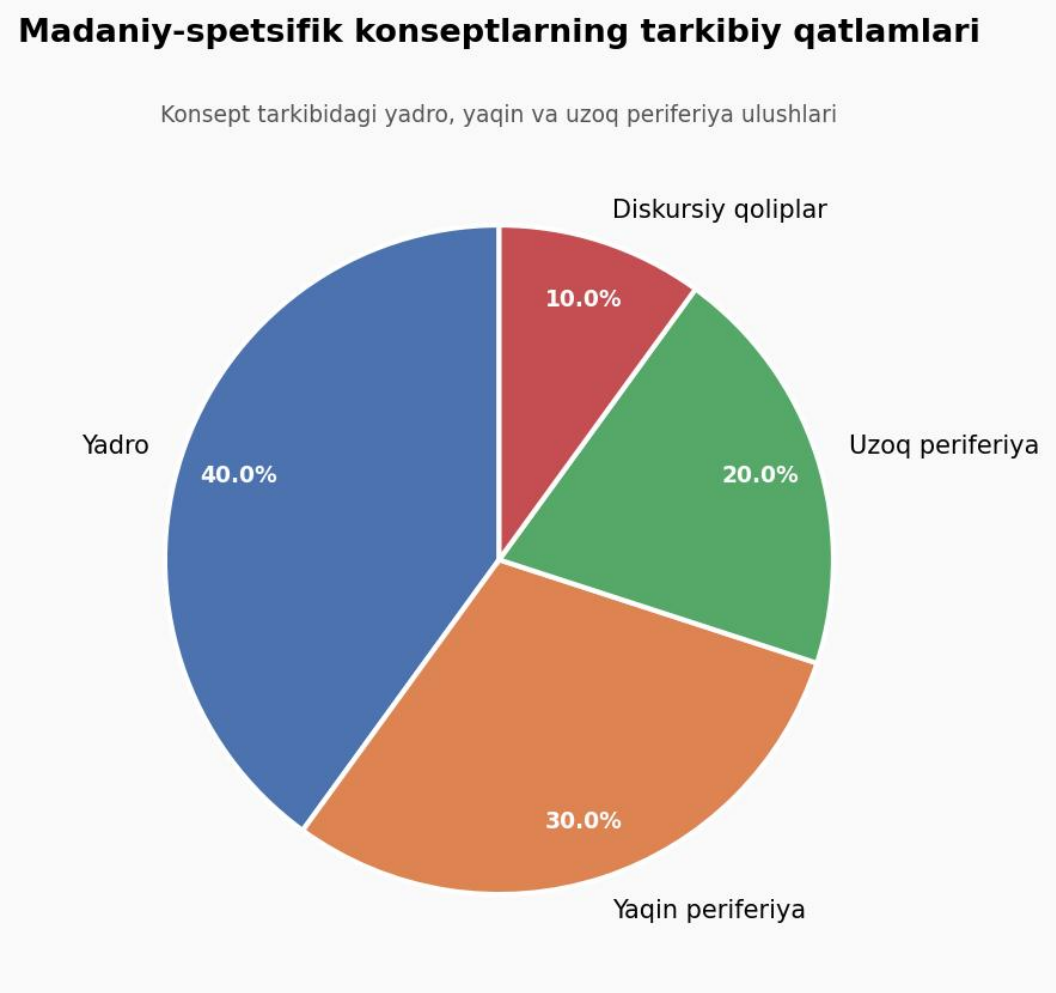

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

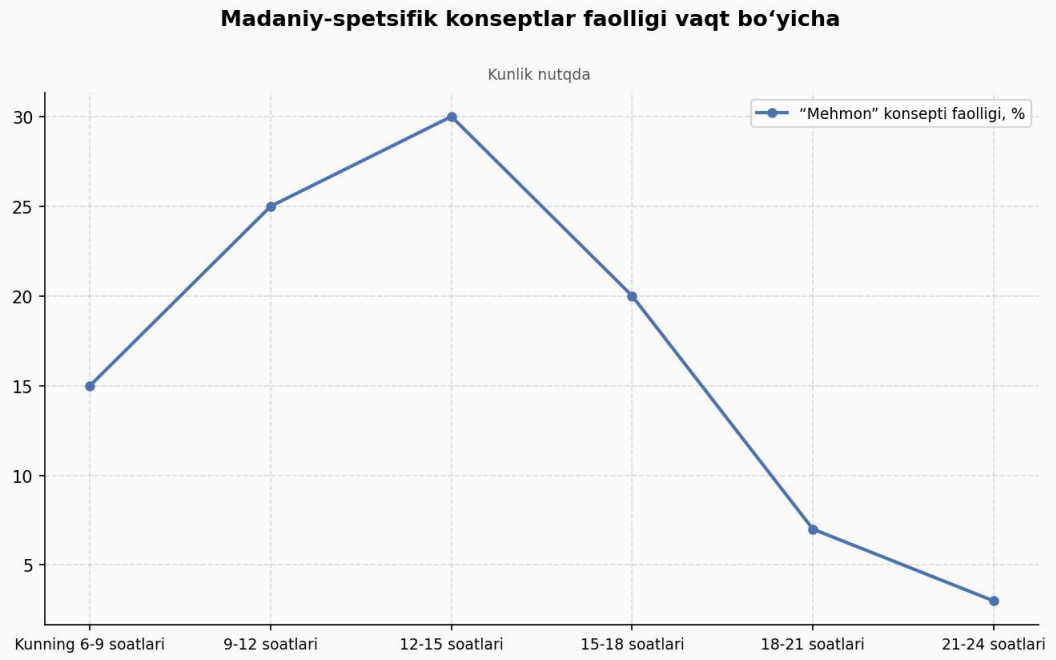

Madaniy-spetsifik konseptning asosiy xislatlari va ularni ko‘rsatuvchi mexanizmlar

Xislat	Ta’rif	Mexanizm	Misol
Madaniy belgililik	Umuminsonga xos va lingvomadaniy muhitga xos semantik-pragmatik qatlamlarni saqlash	Konnotativ maydon kengayishi	“Non” leksemasidagi etik me’yorlar
Tarixiy qatlamlilik	Konsept mazmunining vaqt o‘tishi bilan ko‘p qatlamli tuzilishga ega bo‘lishi	Semantik elementlarning qayta talqini va periferiyaga surilishi	“Karvon” konseptining evolyutsiyasi
Iyerarxik tuzilish	Yadro va periferiyadan iborat qatlamlar	Yadroda universal belgilar, periferiyada situativ komponentlar	“Or-nomus” konsepti yadro va periferiyasi
Kollektiv tajriba bog‘liqligi	Til birliklari va milliy-kollektiv xotira aloqasi	Baholash kategoriyalarining tilga proyeksiyasi	“Mehmon” va “mehmondo‘stlik” tasavvurlari

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, madaniy-spetsifik konseptlar til va madaniyat tutashgan nuqtada shakllanadigan, yadro va periferiya qatlamlariga ega bo‘lgan hamda tarixiy xotira, qadriyat va kommunikativ me’yorlarni birlashtiradigan kognitiv birliklar sifatida talqin qilindi. Tadqiqot yondashuvi konseptni faqat lug‘aviy ma’no doirasida emas, balki konnotatsiya, pragmatik skript va diskursiy funksiyalar birligi sifatida ko‘rish zarurligini ko‘rsatdi. Modellashtirish uchun indikatorlar majmuasi, qiyosiy jadval va shartli “formula” yondashuvi konseptning tarkibini operatsionlashtirishga xizmat qilishi asoslandi. Tarjima amaliyotida denotativ moslik yetarli bo‘lmay, konnotativ va pragmatik qatlamlarni kompensatsiya qilish strategiyalari muhimligi umumlashtirildi. Natijada madaniy-spetsifik konseptlarni aniqlash, tavsiflash va talqin qilish uchun semantika, kognitiv model va diskurs tahlilini birlashtirgan integrativ yondashuv ilmiy samarador ekanligi sintetik xulosalar bilan mustahkamlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Маслова В. А. Лингвокультурология: учебное пособие. Москва: Академия, 2001. 208 с.
2. Воркачев С. Г. Концепт как культурно отмеченная единица языка. Волгоград: Перемена, 2002. 296 с.
3. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1978. 406 б.
5. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. London: Routledge, 2018. 360 p.
6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 2003. 256 p.
7. Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. Berlin: De Gruyter Mouton, 2003. 528 p.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.